

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНИХ СИСТЕМ ВИЩОЇ ШКОЛИ В РАМКАХ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ

Досліджено досвід державного регулювання системи освіти в країнах Центральної та Східної Європи. Проаналізовано основні тенденції розвитку національних систем вищої школи в рамках Болонського процесу.

Исследован опыт государственного регулирования системы образования в странах Центральной и Восточной Европы. Проанализированы основные тенденции развития национальных систем высшей школы в рамках Болонского процесса.

Studied the experience of state regulation of education in Central and Eastern Europe. Analyzed the main trends of development of national systems of higher education within the Bologna Process.

Постановка проблеми. Оновлення вищої освіти – складний, безперервний, багатоаспектний процес, що потребує науково обґрунтованих і досить гнучких методів регулювання. Робота щодо наближення освіти до суспільних потреб завтрашнього дня здійснювалася завжди і в нашій країні, і в усьому світі. Але сучасна потреба у кардинальному оновленні всього освітянського простору в Україні пов'язана з докорінними перетвореннями, що відбуваються в нашій країні і відзначаються глибокою соціально-економічною і політичною трансформацією суспільства. Їх реальність сьогодні така, що для України є гостра потреба в стратегії інтегрування у світову систему цивілізації, у засвоєнні засобів самовдосконалення на основі національних традицій і успадкованого європейського досвіду. Для забезпечення входження у європейський політичний, економічний і правовий простір і створення умов для набуття Україною членства у ЄС Указом Президента України 11 червня 1998 р. було затверджено Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу. Основними напрямками культурно-освітньої і науково-технічної інтеграції визначено впровадження європейських норм і стандартів в освіті і науці і поширення власних культурних і наукових здобутків у ЄС. Ці кроки мали спрацювати на підвищення в Україні європейської культурної ідентичності та інтеграцію до загальноєвропейського інтелектуально-освітнього та науково-технічного середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Пошук ефективних механізмів державного управління реформування вищої освіти є предметом постійної уваги теоретиків і практиків. Серед них слід назвати таких вітчизняних і зарубіжних фахівців, як: В.Бакуменко, Б.Данилишин, В.Князєв, М.Корецький, В.Куценко, В.Майборода, С.Майборода, В.Мартиненко, О.Поважний, С.Поважний, В.Тертичка, В.Цветков, Б. Кларк та ін.

Постановка завдання:

– дослідити досвід державного регулювання системи освіти в країнах Центральної та Східної Європи

–проаналізувати основні тенденції розвитку національних систем вищої школи в рамках Болонського процесу.

Виклад основного матеріалу. Системи освіти в країнах ЦСЄ створювались та розвивались під сильним впливом освітньої системи Радянського Союзу, успадкованої і Україною. Тому дослідження змісту їх реформаторських заходів, цілей та завдань, основних тенденцій розвитку освіти, модернізації системи управління може стати плідним щодо застосування у відповідній практиці в нашій країні.

З огляду на це вважаємо необхідним проаналізувати особливості реформ систем освіти в країнах з перехідним періодом, які розпочали реконструкцію своїх освітніх систем лише на початку 90-х рр. водночас з періодом становлення незалежної України.

Виходячи із специфіки кожної країни, йдеться не про механічне перенесення моделей реформування системи вищої освіти, а про творче використання сукупності аспектів та виявлених закономірностей даного процесу в освіті країн ЦСЄ, які можуть бути адаптовані до українських умов, а також про врахування проблем і помилок, що мали місце в підготовці і проведенні реформ, з метою їх уникання в Україні.

Найважливішим моментом нової освітньої моделі є те, що університет в ній стає центром, “вищою точкою” всієї системи. Всі інші елементи системи мають вигляд похідних, хоча з тих чи інших причин на них також іноді можуть робити акцент. В Європі в останнє десятиріччя ХХ ст., в умовах переорієнтації на науково спрямований розвиток економіки, високими темпами відбувається перепрофілювання у бік розвитку інформатики і різноманітних послуг. Останні передбачають підвищення ролі інтелектуального компонента і, як наслідок,— зростання ролі вищої освіти .

Аналіз основних тенденцій розвитку національних систем вищої школи в рамках Болонського процесу свідчить про їх суттєве реформування і повільне проникнення у найбільш чуттєве середовище – безпосередньо у вищі навчальні заклади. На перше місце висуваються найважливіші компоненти освітнього процесу: зміст, методи, ефективність, які формують базис освіти та напрями розвитку вищої школи; диференційоване розроблення освітніх цілей на центральному і регіональному рівнях, що дозволяє визначити проміжні цілі освіти і враховувати проблеми, особливості й потреби регіонів.

Система освіти в усіх розвинених країнах зазнає суттєвих змін не лише кількісних, а й якісних. Збільшується обсяг молоді, охопленої навчанням, і терміни освіти, ускладнюються її завдання. Економіка цих країн уже давно не потребує залучення підлітків і молоді до суспільного виробництва, доцільнішим стає тривале навчання, післядипломна освіта з метою отримання найвищого професійного рівня.

Освіта сьогодні у світі розглядається як засіб тривалого оволодіння ефективними засобами здобування інформації та набуття навичок

самоосвіти. Американські вчені довели, що в США люди, котрі вчилися понад 14 років, хоча і складають близько чверті населення, забезпечують більше половини усього ВВП. І, навпаки, - внесок людей з більш низьким рівнем освіти, як правило, забезпечує і більш низький відсоток ВВП у порівнянні з їх часткою у складі населення.

Перша масштабна міжнародна зустріч вчених з проблем безперервної освіти відбулась ще у 1967 році в Оксфорді. У 1974 році в Москві пройшла зустріч експертів ЮНЕСКО, присвячена наслідкам безперервної освіти для вищої школи. У тому ж році у Варшаві було організовано симпозиум на тему “Школа і перманентна освіта”, на якому підкреслювалась соціальна значущість безперервної освіти для збереження “поточних” контактів людини із засобами масової інформації, продуманої підготовки учнів до післяшкільної освіти, вдосконалення підготовки вчителів, підвищення кваліфікації професійно підготовлених кадрів. Сьогодні європейські країни, за прикладом США та Японії, здійснюють інтенсивний перехід до загальнодоступної вищої професійної освіти, що на їх погляд, у повній мірі відповідає світовій тенденції безперервної освіти в бік створення інформаційного суспільства.

Для процесу реформування вищої школи у XXI ст., на думку зарубіжних вчених, буде характерним ряд нових принципових положень. Вищі навчальні заклади розвиватимуться як інституції безперервної освіти. Великого значення набуде перепідготовка і перекваліфікація дорослих слухачів. Курси навчання будуть максимально індивідуалізовані, на перший план вийде опанування студентами відповідних блоків змістовних модулів, навчальні курси будуть викладатись за новими технологіями.

Характерною особливістю світової тенденції розвитку вищої освіти стає зростання її економічної ефективності. Згідно рекомендацій ВТО, в умовах міжнародного розполілу праці освіта віднесена до сфери послуг і займає там значний сектор. Так, за оцінками ВТО, ринок послуг у сфері освіти на початку XX ст. перевищив 30 млрд доларів, а контингент іноземних студентів у вищих навчальних закладах світу досягнув майже 5 млн чоловік. Якщо прийняти до уваги, що навчання одного середньо-статистичного студента в рік обходиться у 10 тис. доларів, то зрозуміло, чому різко зростає конкуренція на ринку освітніх послуг. Від можливості залучення іноземних студентів залежить не тільки фінансовий стан конкретного навчального закладу або національної системи освіти, але й їх популярність та престиж.

Одночасно провідною тенденцією у країнах Центральної та Східної Європи стає зростання студентської мобільності. Згідно статистиці ЮНЕСКО, за останні 25 років студентська мобільність зростає до 300 %.

На відміну від країн Західної Європи, в країнах ЦСЄ реформи вищої освіти розпочалися водночас з політичними змінами та їх переходом до ринкової економіки, що сталося на рубежі 90-х рр. XX ст. та передусім спрямовувались на демонтаж тоталітарного політичного режиму. За своєю глибиною та швидкістю здійснення їх можна порівняти лише з реформами

вищої школи кінця 40-х – початку 50-х рр. ХХ століття. У той час західна модель вищої освіти замінялась соціалістичною моделлю, а тепер – навпаки: соціалістична модель, яка була принесена в Центральну та Східну Європу, замінюється сучасними моделями Західної Європи та США. В повоєнні роки головною метою вищої освіти країн ЦСЄ була підготовка «кадрів-будівельників соціалізму». Централізована, планова економіка забезпечувала державам повний контроль за працевлаштуванням випускників вищих навчальних закладів. Вища школа протягом десятків років була частиною політичної та економічної систем. Це знаходило підтвердження в ідеологізації навчальних програм ВНЗ, особливостях організації студентського життя, змісті наукових досліджень, призначеннях на академічні посади, встановленні міжнародних зв'язків та взагалі супроводжувалося обмеженням академічних свобод і автономії вищих навчальних закладів.

Сьогодні системи вищої освіти країн Центральної та Східної Європи характеризуються намаганням відійти від соціалістичної системи освіти та наблизитися до західних освітянських моделей. Це підтверджується низкою таких тенденцій, як:

- зміна критеріїв вступу до ВНЗ;
- самостійне визначення змісту навчальних програм та організації навчального процесу;
- викорінення номенклатурної системи призначення на академічні посади;
- створення органів колективного управління за участю викладачів та студентів;
- заміна політичної звітності вищої школи на економічну;
- посилення процесу диверсифікації систем вищої освіти;
- незалежність міжнародних академічних зв'язків від політичних та ідеологічних завдань [2, с. 209].

Викладене зумовлює необхідність більш детального аналізу ходу реформ вищої освіти та їх специфіки в окремих країнах Центральної та Східної Європи.

У **Польщі** розробка нових напрямків освітньої політики проходила в умовах глибоких соціально-політичних та економічних перетворень, переходу до ринкової економіки, зміни характеру праці, що вимагало високого рівня освіти, ініціативності та підприємництва в роботі. В 1990-х рр. відбулося скорочення прямого втручання держави в галузь освіти, яке призвело до плюралізму її системи. Сучасна освітня політика стала важливим елементом соціальної стратегії держави. Вона розробляється з урахуванням невирішених в минулому завдань, які тепер з новою силою заявили про себе на новому етапі історичного розвитку країни. У системі освіти Польщі спостерігався серйозний розрив між глобальними потребами суспільства та результатами освіти; між об'єктивними потребами часу та загальним недостатнім рівнем освіти; між професійною орієнтацією та потребами особистості в гармонійному задоволенні

різноманітних пізнавальних інтересів; між сучасним рівнем розвитку науки та архаїчним стилем викладання [4, с. 80].

Вже на початковому етапі політичних і соціально-економічних перетворень польський уряд зосередив зусилля на вивченні стану та перспектив економічного розвитку країни. У державному докладі про довгострокову стратегію модернізації країни «Шлях у 2010 рік», підготовленому Комітетом прогнозів «Польща в ХХІ столітті» при Президії Польської Академії Наук, заявлено, що «найвищим пріоритетом на найближчі 15 років має бути використання інтелектуального потенціалу Польщі та її людських ресурсів для прискорення та модернізації суспільно-економічних процесів. Ми висловлюємося за стратегію наступу освіти, за досягнення в 2012 року європейських освітніх стандартів» [9].

Правову основу діяльності закладів вищої освіти і управління ними в Польщі складають прийняті парламентом закони про освіту. У 1990 році перший некомуністичний парламент ухвалив новий, ліберальний закон про вищу освіту, який передбачав створення приватних навчальних закладів і широку академічну автономію вищих державних навчальних закладів [3, с. 81]. Взагалі сутність реформи вищої освіти в Польщі полягає в реалізації заходів щодо поліпшення її якості, які здійснювались з початку 90-х рр. У нових законодавчих актах того часу передбачалися зміни в організації та управлінні наукою і вищою освітою, які відкривають шлях до внутрішніх реформ у вищих навчальних закладах та наукових інституціях. Окрім цього польське освітнє законодавство налічує низку законів, які забезпечують демократизацію управління освітою і наукою: про вищу освіту (1990), про професорські звання та наукові титули (1990 р.), про утворення комітету з наукових досліджень (1991 р.), про систему освіти (1998 р.).

Вказані закони надають ВНЗ більшої самостійності щодо питань навчання та наукової діяльності, дозволяють їм приймати незалежні рішення стосовно своїх завдань та шляхів їх реалізації як на загальному університетському рівні, так і на рівні основних структурних підрозділів. Вища Рада фактично є засобом контролю планів і рішень міністрів. Вона здійснює аналіз усіх законодавчих актів, що стосуються освіти, критеріїв розподілу бюджетних коштів і визначає частку витрат на освіту, розглядає обсяги обов'язкових програмних мінімумів.

Зростання автономії, наданої університетам, дозволило їм ініціювати і провести в життя кардинальні інновації. З іншого боку, цей закон створив можливості для відкриття нових навчальних закладів і сприяв розвитку підприємництва. Усі вищевказані фактори та зростання попиту на освіту при збільшенні числа місць в університетах призвели до виникнення в Польщі ринку освіти, який розвивається дуже динамічно.

Згідно з дослідженням експертів Центра наукової політики та вищої освіти при Варшавському університеті, нові тенденції розвитку вищої освіти в Польщі виявляються перш за все в бурхливому зростанні кількості студентської молоді. Впровадження закону про освіту усунуло кількісні обмеження прийому студентів у кожний з навчальних закладів, а також

централізоване формування критеріїв прийому. Було введено нове фондове регулювання для державних вищих навчальних закладів [5].

Після 1989 року значне збільшення чисельності студентів декларується одним із пріоритетних напрямків державної освітньої політики країни. Так, розміри субсидій, наданих кожному з навчальних закладів, узгоджуються з кількістю студентів. За останні десять років чисельність студентів зросла приблизно вчетверо: з 0,4 млн. до 1,5 млн. осіб. Таке надзвичайне збільшення числа студентів відбувалося за рахунок швидкого розвитку мережі приватних коледжів та вузькоспеціалізованих вищих шкіл. Вже через 9 років після того, як уперше було дозволено відкривати приватні навчальні заклади, відсоток студентів у даній сфері вищої освіти склав 29,4% (у порівнянні з 70,6% у державних навчальних закладах). Це може розглядатися як свідчення підприємницьких здібностей викладацького персоналу, якому вдалося організувати майже 200 вищих навчальних закладів в містечках, де ніколи їх не було. Більшість цих закладів пропонують 3-3,5-річні програми навчання на рівні бакалавра; лише декілька мають право на навчання за магістерськими програмами [10].

Особливістю приватного сектора вищої освіти в Польщі є його велика доступність для молоді з малих міст і сіл, а також із середовища робітничого класу і селянства. Так, наприклад, у Вищій школі фінансів і менеджменту в Белостоці кількість студентів із сільської місцевості перевищує 20%, а з робітничих родин – 60%. Місце розташування є одним з найважливіших критеріїв вибору університету. Вартість проїзду, житла і харчування найчастіше перевищує вартість навчання в приватному університеті, розташованому поблизу від місця проживання студентів.

Сьогодні в ВНЗ державного сектору створені нові структурні підрозділи (департаменти, інститути, міждисциплінарні програми), введені різні рівні освіти – бакалавр, магістр, доктор, а також різні форми неперервної освіти. Крім того, за зразком США введена система залікових одиниць, яка дозволяє змінювати напрямки підготовки, припиняти навчання та поновлювати його в зручний час, переходити до інших ВНЗ Центральної та Східної Європи чи на інші факультети.

Багато чого змінилося і в управлінні вищим навчальним закладом. Після довготривалого періоду централізованого управління стала помітною тенденція до децентралізації прийняття рішень, автономії вищих навчальних закладів та підвищення ролі колективних органів управління. Значні зміни відбулися у взаємовідносинах між органами управління навчальними закладами та урядом, з одного боку, та всередині самих ВНЗ – з другого. У концепції реформування освіти, що була прийнята у 1998 році, уряд гарантував відмову від планування та контролю, зокрема вищої освіти, залишивши за собою тільки право на так зване «дистанційне управління» [1, с.6]. Приватні вищі навчальні заклади взагалі вільні від колективного управління. Рішення приймаються особисто ректором чи президентом, у той час, як сенат і факультетська вчена рада є винятково дорадчими органами. При цьому, якщо державні навчальні заклади в

загальному і цілому працюють негнучко, то приватні – здатні швидко реагувати на мінливі потреби попиту на освіту і нестатки спеціалістів на ринку праці.

Оскільки очевидно, що ринковій економіці в процесі становлення потрібні фахівці з таких дисциплін, як економіка, менеджмент, маркетинг і правознавство, більшість приватних навчальних закладів орієнтована на підготовку за вказаними напрямками. Як було зазначено раніше, переважна кількість приватних вищих навчальних закладів пропонують трирічний курс навчання з присвоєнням ступеня бакалавра. Лише в 12 навчальних закладах освіта завершується ступенем магістра. Ряд інших навчальних закладів очікують рішення з боку компетентної влади щодо надання їм права присвоєння ступеню магістра [8].

Після 1990 року державні вищі навчальні заклади почали привносити до своєї діяльності ринкові елементи. Зокрема, пропонувати переважно програми платного заочного (вечірнього) навчання, що дозволило поліпшити фінансовий стан ВНЗ. В цей же час плата за навчання на програмах денної форми заборонена Конституцією [7].

Отже, можливо констатувати, що протягом останнього десятиріччя у ході реформування вищої освіти у Польщі спостерігалися такі суттєві зміни у сфері державного управління освітою:

- децентралізація і демократизація управління освітою;
- підвищення автономії ВНЗ;
- громадський контроль за рішеннями міністерств, розподілом коштів бюджету, діяльністю ВНЗ;
- повна ліквідація монополії держави на створення навчальних програм і підручників;
- вільна навчальна і економічна діяльність вищих навчальних закладів.

На відміну від первісної моделі вищої освіти, яка була підпорядкована державній і партійній владі, у діючій моделі беруться до уваги соціальні фактори, а контроль за якістю освіти відіграє істотну роль. До цього можна додати той факт, що відбувається зростання ролі вищої освіти в стимулюванні регіонального розвитку, створенні регіональних інноваційних мереж і культурної атмосфери. Все це суттєво впливає на ухвалення рішення про розміщення підприємств, пов'язаних з передовими технологіями, саме в певному регіоні.

В Угорщині в 1990 році в система вищої освіти складалася з коледжів професійної освіти та університетів академічного профілю. Коледжі відрізнялися один від одного за термінами навчання та дипломами, а університети – за організаційними структурами та напрямками підготовки. В деяких галузях функціонували «професійні університети» (сільське господарство, підприємництво, медицина). Такий дуалізм в отриманні вищої освіти є одною з характерних особливостей угорської системи вищої освіти. Як доповнення до цих двох класичних видів освіти в 1998-1999 навчальному році було введено вищу професійну освіту.

Навчальні програми мають чітко означений профіль, їх успішне виконання гарантує отримання визначених дипломів. Система залікових одиниць, прийнята в університетах Угорщини, виключає можливість переходу студентів після початку навчання на інші факультети свого ВНЗ та в інші вищі навчальні заклади, а також можливість припинення навчання на неозначений термін та поновлення його в зручний для студента час з того ж самого рівня, де воно було перерване. Випускники коледжу, які бажають продовжити навчання в університеті, повинні скласти спеціальні вступні іспити. Це ж саме вимагається від випускника університету, якщо він бажає отримати спеціальність, яку пропонує тільки коледж. Наприклад, випускник педагогічного факультету університету не може працювати в початковій школі, для цього йому потрібний диплом про закінчення педагогічного коледжу за спеціальністю «вчитель початкових класів» [6].

Коледжі та університети наділені правом самостійно видавати встановлені державою дипломи без участі в цьому процесі незалежних екзаменаційних рад. Якість системи вищої освіти контролюється «на виході» інституційними органами управління вищою освітою та службою зайнятості. Централізовано оцінкою якості вищої освіти в Угорщині займаються Рада вищої освіти і науки при Міністерстві освіти та Угорський Акредитаційний комітет. Останній був утворений у 1997 році і з того часу не тільки ліцензує кожен факультет університету і коледжу, але й відіграє важливу роль у присвоєнні державних грантів. Провідними органами, що представляють установи вищої освіти, є Конференція Угорських Ректорів і Конференція Директорів Коледжів. Другою особливістю угорської системи вищої освіти є її селективність. Це характерна риса системи вищої освіти всіх країн, які раніше входили до складу РЕВ [12]. Високі академічні вступні вимоги, які встановлюють централізовано адміністративні органи, зумовлюють фактично і соціальну селекцію. До початку реформ прийом до ВНЗ знаходився також під політичним контролем.

Крім того, для системи вищої освіти Угорщини є характерною її ізольованість від соціально-політичного життя. Така система виступала механізмом відтворення еліти, яка традиційно була далека від соціально-економічних реалій. На думку угорських спеціалістів, вона була спроможна адаптуватися до будь-яких політичних, та соціально-економічних реформ. Оскільки ця система вижила в умовах тоталітарного режиму, то можливо вважати, що виживе й в нових умовах, після зміни політичної системи, бо автономія, надана ВНЗ, сприяє збереженню елітарних структур [11].

Швидкий процес реформування вищої освіти в Угорщині розпочався в середині 90-х рр. За оцінкою експертів, він був самим значним за всю історію угорської вищої школи. Закон про вищу освіту, що набрав чинності в 1993 році, хоча і не продемонстрував радикальних відмінностей від колишньої системи вищої освіти, але вже включав деякі елементи реформи і був позбавлений ідеологічної жорсткості попередньої системи. Свідомо тому стало швидке зростання чисельності студентів. У 1999

році були внесені зміни до закону, які ініціювали реформи, сфокусовані перш за все на змінах у структурі ВНЗ, насамперед освітніх програм, та поліпшенні якості навчання. Було також передбачено заснування регіональних центрів освіти з проблем задоволення регіонів фахівцями. Університети та коледжі повинні були об'єднатися та ввести дворівневу систему навчання. Якщо в 1993 році було зареєстровано 25 університетів і 24 коледжі, то на даний час національна система складається з 18 університетів і 13 коледжів. Крім того в Угорщині відкрились 2 приватних та 5 католицьких університетів, а також 12 приватних та 22 католицьких коледжі.

Висновки. Слід зазначити, що як успіхи, так і проблеми реформування вищої освіти в країнах ЦСЄ обумовлені особливостями їх суспільно-історичного та економічного розвитку, але, в свою чергу, і сама система освіти є вагомим чинником розвитку зазначених країн. На наш погляд, державна політика цих країн в галузі освіти значною мірою спрямована на стимулювання її розвитку. Вивчення проблеми державного управління освітою в країнах «перехідного періоду» дає можливість виокремити деякі моменти, що можуть бути використані в процесі формування й реалізації державної політики в галузі освіти України. Це: прагнення надати рівні можливості щодо здобуття освіти усім громадянам; створення умов для залучення молоді до надбань світової науки і культури при збереженні національних традицій в освіті; орієнтація освіти на всебічний розвиток особистості, розвиток самостійності, ініціативи, творчої індивідуальності; посилення уваги до проблем інформатизації освіти; швидке реагування на потреби часу, економіки, суспільства і відповідне орієнтування змісту освіти та виховання; різнобічна фінансова підтримка розвитку освіти.

Використані джерела інформації:

1. Вища освіта і наука – найважливіші сфери відповідальності громадянського суспільства та основа інноваційного розвитку. – Рішення колегії МОН України від 24.04.2005 : інформ. зб. МОН України. – 2005. – № 13–14. – С. 3–16.
2. Галаган А.И. Образовательные реформы последнего десятилетия XX века в странах Центральной и Восточной Европы / А.И. Галаган // Соц-гуманит. знания. – 2002. – № 2. – С.209.
3. Павловський К. Трансформації вищої освіти в ХХІ столітті : польський погляд / К. Павловський. - К. : Навчально-методичний центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні». - 2005. - С. 81.
4. Савина А.К. Польша : образовательная политика государства для ХХІ в. / А.К. Савина // Педагогіка. - 2002. - № 8. - С.80.
5. Główny Urząd statystyczny. Oświata i wychowanie w roku szkolnym 1997/98. Warszawa, 1999.
6. Hungary - substantial modernization: summary (1999)// data/sndpsummary.html
7. Konwencja Praw Dziecka. ONZ. Krakow. 1993.
8. Mały rocznik statystyczny Polski 2002, Warszawa. 2002.
9. Polska w obliczu współczesnych wyzwań edukacyjnych. Komitet Prognoz "Polska w ХХІ wieku" przy Prezydium PAN. Warszawa, 1991.
10. Raport o rozwoju społecznym - Polska 1998. Dostęp do edukacji. Warszawa. - 1998.
11. Regular reports from the European commission on Hungary's progress towards accession, 1998-2003// [http:// europa.eu.int](http://europa.eu.int).
12. Thomas von Ahn. Higher education in Hungary. Forum EAIE. Winter 2005.vol.7, no.3.

Рецензент: Корецький М.Х., д.держ.упр., професор.